

Review Of Research

पर्यावरणाचे संवर्धन आणि बदलते सामाजिक संदर्भ

डॉ. बी. पी सोनवणे

समाजशास्त्र विभाग , न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
अहमदनगर.

प्रस्तावना :

पर्यावरण व मानवाचे अतूट असे नाते आहे. मानवाबरोबर सर्व सजीवसृष्टी पर्यावरणाशी कोणत्या ना कोणत्या नात्याने बांधली गेली आहे. निसर्गात हवा, पाणी, जमीन, वनस्पती, पशु-पक्षी आणि मानवप्राणी यांच्या पारस्परिक नात्यात जेव्हा नैसर्गिक समतोल असतो, तेव्हाच पर्यावरण संतुलन आहे असे म्हणतात.

पर्यावरणाचा समाजशास्त्रीय धांडोळा घेताना असे लक्षात येते की, पर्यावरण ही संकल्पना बहुव्यापक, सर्वसमावेशक असल्याने क्लिष्ट आहे. ढोबळमानाने पर्यावरणाची व्याख्या करताना असे म्हणता येईल की, सजीवांची निर्मिती, वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रियांसाठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव

घटकांची गरज असते, या सर्व घटकांच्या एकत्रित स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात. सभोवतालची परिस्थिती अनेक घटकांची बनली असून हे सर्व घटक एकमेकांना सतत प्रभावी करतात हे घटक सजीव व निर्जीव काही नैसर्गिक तर काही मानवनिर्मित असतात. या घटकांच्या परस्पर एकत्रित संबंदातून पर्यावरण तयार होते. पर्यावरण स्थल-काल सापेक्ष आहे. मानवाने अती हव्यासापायी त्याच्या सभोवतालच्या पर्यावरणाचा अविचारी व अविवेकी वापर करून नैसर्गिक समतोल बिघडवला आहे. त्यामुळे मानवाच्या नव्हे तर पृथ्वीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणून पर्यावरणाचा सखोल अभ्यास करून समतोल पुनश्च प्रस्थापित करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. सृष्टीच्या सभोवतालच्या परिस्थितीला पर्यावरण संबोधले जाते. परंतु मानव हाच एक पर्यावरणातील महत्त्वाचा घटक आहे व तो पर्यावरणाला त्याच्या दैनंदिन जीवनातून प्रभावित करत असतो. या प्रभावाचा चिकीत्सात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनातून केला आहे. प्रस्तुत अभ्यासातून पर्यावरण या प्रश्नावर समाजशास्त्रीय आकलन कसे करता येऊ शकते व वेगवेगळ्या पर्यावरणवादयांनी सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून कशाप्रकारे पर्यावरणाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे याचे विश्लेषण केले आहे.

ख्रिस्तपूर्व काळात टॉलेमी, अॅरिस्टॉटल, हिरोडोटस आदिंनी सभोवतालची निरीक्षणे नोंदवून ठेवली पण पर्यावरण एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय म्हणून 1950 नंतरच प्रस्तुत झाले. पर्यावरणातील प्रदुषणाचे वाढते जागतिक प्रमाण लक्षात घेऊनच 5

जून, 1972 रोजी प्रथमच स्टॉकहोम (स्विडन) शहरात पर्यावरणविषयक आंतरराष्ट्रीय जागतिक परिषद भरली. तेव्हापासून 5 जून जागतिक पर्यावरणदिन म्हणून साजरा केला जातो. पर्यावरण विज्ञानाचे एक मुलभूत अंग मानले गेल्याने पर्यावरणाच्या काही वैज्ञानिक व्याख्यांचा ऊहापोह आवश्यक ठरतो.

1. पर्यावरणशास्त्र म्हणजे विविध परिसंस्था प्रणालींच्या परस्परसंबंधातील संतुलक तत्त्वांचा शास्त्रीय अभ्यास होय.
2. पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन आणि मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर पडणारा प्रभाव यांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र.
3. कोणत्याही प्रदेशातील नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र.

समुहाने राहणे सजीवांची सहजप्रवृत्ती आहे. या सहजप्रवृत्तीतून समूह व समूहातून समाज निर्माण होतो. सजीवांच्या समूहाला जीव समाज अथवा जैव समाज म्हणतात. जीव समाज परस्परावलंबन/संरक्षण, जैविक क्रिया, मुलभूत गरजांची पूर्तता यासाठी एकत्र येतात. मानवी समाज मात्र वरील गरजांखेरीज आंतरक्रिया, सहकार्य, सामाजिक बंधने, विकास, सांस्कृतिक वाटचाल या दृष्टीने कार्यरत असतो.

जीव उत्क्रांतीचा डार्विनच्या सिद्धांताला मानवी समाज आव्हान देतो असे म्हणण्यापेक्षा अपवाद ठरतो. कारण मानवी समाजाची सामाजिक उत्क्रांती होत असते. मानवी समूहांचे आंतरसंबंध, देवाण-घेवाण, क्रिया-प्रक्रियांचे दूरगामी परिणाम पर्यावरणावर होत असतात. लोभ, स्वार्थ, उपभोग या मानवी प्रवृत्ती नैसर्गिक पर्यावरणाच्या न्हासाला कारणीभूत ठरल्या आहेत.

पर्यावरण चळवळ आणि बदलते सामाजिक संदर्भ :

भारतात पर्यावरण चळवळीला एक प्रभावशाली सामाजिक चळवळ म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले नाही असे अनेकांना वाटते. पण पर्यावरणवादी विचारधारणा असणारा एक नवसुशिक्षितांचा गट उदयास येत आहे. ज्याची भूमिका पर्यावरणपूरक असून प्रत्येक व्यक्तीने निसर्गसंपदेला व मानवी प्रतिष्ठेला बाधा पोहचू नये म्हणून आपल्या गरजा फुगवू नयेत तर त्या किमान राखण्याचे व्रत घ्यावे. आजची औद्योगिक संस्कृती मूल्यविहीन उपभोगवाद व सतत नवनव्या वस्तूंचा हव्यास यांना जोपासते. यामुळे मानवजात निसर्गाला एक म्हणून उपरा कच्चा माल समजून ओरबाडून टाकत आहे. तेव्हा फुगलेले जीवनमान म्हणजेच चांगले जीवन नसून हा एक प्रकारचा चंगळवाद आहे. त्यातून पर्यावरणाची अपरिमित हानी होते अशी पर्यावरणवादी विचारसरणी रूढ होत आहे. एकूणच जगभर पर्यावरणवादी चळवळ एका नव्या मुल्यावर आधारली असून ही मुल्ये संस्थात्मक गटात्मक आणि वैयक्तीक स्वरूपाची आहेत. त्यातील काही महत्त्वाच्या चळवळी पुढीलप्रमाणे

1. पर्यावरणवादी स्त्रीवाद आणि हरितक्रांतीची चिकीत्सा पर्यावरणवादी चळवळी :

पर्यावरणाची चळवळ पर्यावरणवादी स्त्रीवादाने खूप मोठया प्रमाणावर अभ्यासली. यामध्ये वंदना शिवा या स्त्रीवादी अभ्यासकाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. शिवा यांनी भारतातील हरितक्रांती नावाच्या प्रकल्पाने पर्यावरणाचा कसा न्हास पावला याचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्यामते, पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचा वाटा स्त्रियांचा असतो. कारण जंगल, शेती, जनावरे यांचे संगोपन व संवर्धन करण्याचे काम स्त्रियांकडून होत असते. परंतु हरितक्रांतीमुळे स्त्रियांची ही भूमिका हिसकावून घेतली व नव-नवीन तंत्रज्ञान व रासायनिक खतांचा वापर करून शेतीमध्ये उत्पादन घेतले गेले. त्यातून अधिक उत्पादन वाढले परंतु पर्यावरणाच्या संस्कृतीवर त्याचा ताण पडला. तसेच स्त्रियांच्या हातचे काम गेल्यामुळे त्या अधिकच पुरुषांवर अवलंबून राहू लागल्या. या पर्यावरणाच्या न्हासावर आणि स्त्रियांच्या दुय्यमत्त्वाला हरितक्रांती मोठया प्रमाणावर जबाबदार मानले. हरितक्रांतीमुळे जात, वर्ग, लिंगभाव या सामाजिक एककांची नव्याने स्तरीत रचना निर्माण झालेली दिसते. पर्यावरणवादी स्त्रीवादामध्ये बिना अगरवाल आणि निताराव यांसारख्या स्त्रीवादी अभ्यासकांनी देखील महत्त्वाचे योगदान दिले.

2. श्री. सुंदरलालजी बहुगुणा व 'चिपको' आंदोलन :

हिमालय पर्वत जैवविविधतेने नटलेला, पण व्यापाऱ्यांनी बेसूमर जंगलतोड केल्याने पूर, भुस्खलन, चाराटंचाई, धूप या समस्यांनी ग्रासला. श्री. सुंदरलाल बहुगुणा यांनी 10 हजार कि.मी. पायी प्रवास करून वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व पटवून दिले. व्यापाऱ्यांनी कु-हाड चालविलेल्या झाडास मिठी मारून वाचविण्याच्या प्रयत्नात 400 लोक मृत्युमुखी पडले. ही चळवळ जनमानसात खूप लोकप्रिय झाली. त्यांच्या कार्याचा सरकारी पातळीवर गौरव झाला.

3. पश्चिमघाट बचाव योजना :

ही सामाजिक चळवळ महाराष्ट्रातील सहयाद्रीच्या पश्चिम उताराकडच्या जंगलांचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने निर्माण झाली. यातील सहभागींनी वणश्री व वन्यप्राणीजीवन वाचविले.

4. श्री.के.सी.श्रॉफ :

हे रासायनिक परिषदेचे माजी अध्यक्ष होते. त्यांनी बडोदयाजवळ रासायनिक कारखाण्याजवळ असलेल्या विहिरींच्या सभोवताली विश्वामित्री नदीतील गढूळ पाणी अडवून झाडे लावली परिणामी तेथील आटलेल्या विहिरींना पुढे पाणी आले. विशिष्ट भागात वनस्पती वाढवून जमिनीतील नायट्रोजन संतुलन राखले. निलगिरीची वने वाढवून खाऱ्या जमिनीची खारवट कमी केली.

5. महाराष्ट्रातील सामाजिक वनीकरण :

महाराष्ट्र सरकारने सहकारी पातळीवर व व्यक्तिगत प्रोत्साहनपर चळवळी अंतर्गत लोकांकडून प्रत्यक्ष वनीकरण करून घेतले. या चळवळीचे उद्देशे पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात अधिक उत्पन्न कमी खर्चात मिळवणे, जमिनीखालील जलपातळी संतुलित राखणे, हवेत उष्णतेचे प्रमाण वाढू न देणे इ.

नाशिक जिल्ह्यातील श्री.विनायकराव पाटील, अहमदनगर जिल्ह्यातील श्री.विखे पाटील अशा प्रगतशील शेतकऱ्यांच्या सहाय्याने व सहकार्याने झाला. ही चळवळ प्रयत्नशील शेतकऱ्यांच्या प्रतिसादाने यशस्वी झाली.

6. श्री. विलासराव साळुंखे :

श्री साळुंखे यांना पाणी पंचायतीचे प्रणेते म्हणतात. त्यांनी पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यात नायगाव भागात उपलब्ध पाण्याचा योग्य वापर करून त्यांनी दुष्काळग्रस्तांची स्थलांतरे रोखली. त्यांनी लोकसहभागातून सुमारे एक लाख घनफूट पाणी वापरून 6000 झाडे वाढवली. त्यातील 1/3 फळझाडे असल्याने रोजगार संधी उपलब्ध होऊन स्थलांतराचे प्रमाण कमी झाले.

7. प्रा. श्री. तुळशीराम जाधव :

अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेर तालुक्यातील श्री. जाधव यांनी पाणलोट क्षेत्र विकासाचे महत्त्व जनतेस पटवून दिले. त्यासाठी पथनाटयाचा वापर केला. हा उपक्रम इतका यशस्वी झाला की, त्याला सहकारी चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. संपूर्ण महाराष्ट्रभर दौरे काढून पथनाटयांद्वारे त्यांनी पाणलोट्याचे महत्त्व शेतकऱ्यांच्या मनावर बिंबवले.

8. श्री. विश्वेश्वरैय्या :

हे प्रसिद्ध स्थापत्य विशारद होते. त्यांच्या कार्याचा गौरव भारत सरकारने भारतरत्न पुरस्कार देऊन केला. धरण बांधल्यावर लोक विस्थापित होऊन सामाजिक पर्यावरण बिघडते. याचा संपूर्ण विचार करून श्री विश्वेश्वरैय्या यांनी आधी धरणाच्या पाण्याखाली जाणाऱ्या वस्त्यांचे व तेथील लोकांचे पुनर्वसन केले व नंतर धरणाच्या योजना कार्यान्वीत केल्या.

9. श्रीमती मेधा पाटकर :

मोटया धरणामुळे नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणाचा न्हास होत असतो. धरण विस्थापितांचे पुनर्वसनासंदर्भातील अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक वर्षे राबून चळवळ उभी केली. रुंद व उंच धरणे बांधल्यास नदीच्या पाण्याचे फुगवटा क्षेत्र वाढून पूर्वापार नसलेली गावे पाण्याखाली जातात यात मानवीय व नैसर्गिक हानी मोठ्या प्रमाणावर होते पण विस्थापितांना कोणत्याही प्रकारची मदत मिळत नाही ही मदत मिळावी म्हणून मेधा पाटकर यांनी चळवळ उभारली.

10. राळेगणसिद्धी श्री.अण्णा हजारे :

दुष्काळग्रस्त अहमदनगर जिल्हा महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. गावकऱ्यांच्या मदतीने टेकडीवरून ओघळणारे पावसाचे पाणी साठवून राळेगणला 'हरितक्रांती' घडवून आणली. गावाचा कायापालट केला. आज गावाची 'आदर्श गाव' अशी ओळख आहे.

पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यास मानवी जीवनाचाही ऱ्हास होतो. हे सर्वांनीच मान्य केलेले असल्याने. भारतानेही पर्यावरण संवर्धनाला चालना देण्यासाठी असे विविध उपक्रम राबवले आहेत. वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचरी । या तुकारामांच्या अभंगाला सार्थ असा महाराष्ट्र उभारण्याचे स्वप्न लवकरच साकार होईल असा आशावाद निर्माण होऊ पहात आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. प्रा.अलिझाड, वराट, धापटे, भोस, पर्यावरण विज्ञान, निराली प्रकाशन, 1992.
2. प्रा. सौ.जयश्री दि. पाटील, 'पर्यावरण विज्ञान', 1987.
3. 'भूगोल', पुणे महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, 1996.
4. डॉ.वाघ दि.मु.कामत, जोशी, 'आपली पृथ्वी', पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन, 1996.
5. देशमुख श्रीपाद, पर्यावरणाची ओळख, पुणे, अक्षय प्रकाशन.
6. मराठी विज्ञान परिषद पत्रिका, मुंबई.
7. वर्तमानपत्रातील विविध लेख.
8. राळेगणसिद्धीचे क्षेत्रीय सर्वेक्षण.